

مقاله علمی پژوهشی

عنوان:

تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی بر مبنای توکل

پژوهشگر

پری‌علی احمدی^۱

۱- طلبه سطح دو حوزه، کریمه اهل بیت سلام الله علیها، خوانسار، اصفهان.

چکیده

تصمیم‌گیری یکی از اساسی‌ترین وظایف مدیران است و کیفیت آن نقش تعیین‌کننده‌ای در موفقیت سازمان‌ها دارد. در مدیریت اسلامی، توکل به خداوند به عنوان یک اصل بنیادین، نقش کلیدی در هدایت فرایند تصمیم‌گیری ایفا می‌کند، این پژوهش با هدف بررسی ابعاد سه‌گانه توکل (شناختی، عاطفی و رفتاری) در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی انجام شد. نتایج نشان داد که در بعد شناختی، باوذر به ربوبیت و قدرت مطلق الهی، ایمان به توحید افعالی و اعتقاد به وعده‌های الهی در نصرت و روزی بنیان تصمیم‌گیری متوکلانه را شکل می‌دهد. در بعد عاطفی، آرامش روانی، امید و اعتماد به نتایج و رضایت و تسلیم در برابر مشیت الهی و شجاعت و پایداری موجب کاهش اضطراب و افزایش توان مدیران در مواجهه با چالش‌ها می‌گردد. در بعد رفتاری نیز بهره‌گیری از عقل، مشورت و تدبیر، قاطعیت و ثبات قدم، پایبندی به اخلاق اسلامی و استفاده از اسباب مشروع همراه با اعتماد قلبی به خداوند نشانگر تجلی عینی توکل در مدیریت است.

کلیدواژه‌ها: تصمیم‌گیری، مدیریت، مدیریت اسلامی، توکل

مقدمه

تصمیم‌گیری به عنوان رکن اصلی مدیریت، همواره مورد توجه نظریه پردازان علوم انسانی بوده است، درحالی که رویکردهای سکولار، تصمیم‌گیری بیشتر براساس عقلانیت ابزاری، داده‌های تجربی و ملاحظات سود گرایانه شکل می‌گیرد، در مدیریت اسلامی، علاوه براین عناصر، بعد معنوی و اعتقادی نیز نقش اساسی ایفا می‌کند. یکی از مهمترین مؤلفه‌های معنوی در مدیریت اسلامی، توکل به خداوند است؛ مفهومی که نه به معنای ترک تلاش، بلکه به معنای اعتماد قلبی به قدرت و تدبیر الهی همراه با بهره‌گیری از عقل و ابزارهای مشروع است. براساس منابع دینی و اخلاقی توکل موجب آرامش روانی، تقویت شجاعت و پایداری در مدیران و نیز پرهیز از تصمیم‌های شتابزده و غیر اخلاقی می‌شود. بدین ترتیب، بررسی ابعاد توکل در فرایند تصمیم‌گیری مدیریتی، نه تنها جنبه اعتقادی، بلکه آثار روانشناختی و رفتاری مهمی نیز دارد که در مدیریت معاصر قابل بهره‌برداری است. با توجه به پیچیدگی‌های روزافزون محیط‌های سازمانی و فشارهای روانی و اخلاقی بر مدیران، تبیین الگوهایی که بتوانند هم عقلانیت و هم معنویت را در تصمیم‌گیری تلفیق کنند ضرورتی انکارناپذیر است. در جهان امروز که مدیریت بیشتر برپایه نگرش‌های سکولار طراحی شده است، ارائه الگوی مدیریت اسلامی با محوریت توکل می‌تواند: الگوی متمایز و کارآمد برای مدیران مسلمان فراهم کند و تصمیم‌گیری‌ها را از اضطراب و بی‌ثباتی برهاند و اخلاق مداری و عدالت را به عنوان اصول بنیادین در مدیریت تقویت کند.

در پیشینه این تحقیق، مقاله مصباح یزدی در «مجموعه مقالات نگرشی بر مدیریت» توکل را یکی از ارکان تصمیم‌گیری اسلامی دانسته که عقلانیت و اعتماد به خداوند را تلفیق می‌کند. و طالقانی و عسگری در مقاله «بررسی تأثیر اعتقادات فرهنگی مدیران در بهره‌کارگیری سبک‌های تصمیم‌گیری» نشان داده‌اند که اعتقادات دینی از جمله توکل، سبک‌های تصمیم‌گیری مدیران را به سوی سبک عقلانی-ایمانی سوق می‌دهد. یوسف کریمی در کتاب «روانشناسی دین» به ارتباط رضایت از مشیت الهی و سلامت روان اشاره کرده و نشان داده که ایمان به تقدیر الهی، موجب سازگاری مثبت در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود. مقیمی در کتاب «اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام» بیان می‌کند تصمیم‌گیری اسلامی باید بر مبنای توکل به خداوند همراه با تدبیر و اخلاق مداری باشد. با این تفاوت که پژوهش حاضر در پی آن است که به بررسی ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری توکل در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی از طریق منابع اخلاقی و روانشناسی و مدیریتی بر اساس آیات و روایات به روش توصیفی و گردآوری کتابخانه‌ای پرداخته است.

مفهوم شناسی

معنای لغوی تصمیم گیری : از ماده «صمم» در عربی گرفته شده بع معنای ،عزم کردن ،قصد نمودن ،اراده کردن ،عزم راسخ نمودن بر انجام کاری گفته می شود .وترکیب تصمیم گیری در کاربرد امروزی به معنای :به نتیجه رسیدن در یک کار ،برگزیدن یک راه در میان چند راه ، برگزیدن یک روش یا اقدام پس از بررسی واندیشیدن .^۱

معنای اصطلاحی تصمیم گیری : تصمیم گیری عبارت است از انتخاب یک راه حل از میان راه حل های گوناگون برای حل یک مسئله یا دستیابی به هدفی مشخص .^۲

عزم یا تصمیم گیری عبارت است از روی آوردن اراده به آنچه نفس پس از اندیشه و تدبیر ،آن را خیر می بیند.^۳

معنای لغوی مدیریت : مدیریت از واژه «دَبَر» گرفته شده است «التدبیر ،النظرُ فی العاقبه ،وتدبیر الامر : احکامه وترتبه » تدبیر یعنی اندیشیدن در عاقبت کار ،وتدبیر کردن یعنی محکم ساختن ومرتب کردن امور .^۴

مدیریت : عمل یا فن اداره کردن وراه بردن امور.^۵

معنای اصطلاحی مدیریت اسلامی : اداره امور جامعه وهدایت انسان ها با استفاده از عقل ودانش بشری ،درچارچوب ارزشها واحکام الهی ،به سوی سعادت وکمال حقیقی .^۶

معنای لغوی توکل : « التوکل: الاعتماد علی الغیر وکل امره الی فلان : فوضه الیه : توکل اعتماد کردن بر دیگری وسپردن همه کارها به آنکسی که فیضش به او رسیده .»^۷

معنای اصطلاحی توکل : « التوکل هو ان یقطع العبد نظره عن غیر الله ویعتمد علیه وحده ، فی الامور کله : توکل آن است که بنده چشمش را ازغیر خدا ببرد وتنهار بر او اعتماد کند .»^۸

۱-دهخدا ،لغت نامه ، مؤسسه لغت نامه دهخدا ،دانشگاه تهران ،چاپ دوم ۱۳۷۷ ذیل واژه تصمیم ج۱۵ ص ۲۲۳۵۷

۲- الوانی ، سید مهدی تصمیم گیری وتعیین خط مشی دولتی ، تهران مرکز آموزش مدیریت دولتی ۱۳۸۵ ص ۲۵

۳-ابن سینا ،النجاه ،قم نشر منشورات المکتبه المرعشیه ،۱۴۰۵ق ص ۲۴۷

۴-ابن منظور ، لسان العرب ، بیروت «شر دار صادر ،۱۴۱۴ق، ج۴، ص ۲۷۲

۵- معین ، محمد ،فرهنگ فارسی ،تهران ، نشر امیر کبیر چاپ نهم ۱۳۸۷ ج ۲، ص ۱۵۸۶

۶-مطهری ،مرتضی ،پیرامون انقلاب اسلامی ،تهران=ن، نشر صدرا چاپ هفتم ۱۳۷۰ ص ۸۶-۸۵

۷-فیروز آبادی ، قاموس المحيط ، بیروت ، مؤسسه الرساله ،۱۴۲۶ق ج ۴ ص ۲۲۱

۸-خمینی ،شرح حدیث جنود عقل و جهل ،تهران ،مؤسسه تنظیم ونشر آثار امام خمینی (ره) ،۱۳۷۸، ص ۲۷۲

ساحت های عملی تصمیم گیری توکل محور

۱- بعد ساختی توکل در تصمیم گیری مدیریتی

الف) باور به ربوبیت و قدرت مطلق خدا

حقیقت توکل آن است که انسان کار خویش را به خدا واگذارد و بر ربوبیت او اعتماد کند و یقین داشته باشد که هیچ توان و نیرویی جز به اراده او نیست و در سراسر جهان آفرینش چیزی جز به قضا و قدر او جریان نمی یابد. غزالی به صراحت بیان می کند که توکل یعنی واگذاری کامل کارها به خداوند و اعتماد به ربوبیت او و باور به اینکه هیچ قدرتی جز او مؤثر نیست پایه ی شناختی توکل است.^۱

این دیدگاه به تصمیم گیری مدیریتی معنا می دهد، مدیر باید تمام تدبیرهای عقلانی را به کار گیرد ولی نتیجه را وابسته به تقدیر الهی بداند.

ایمان به خدای قادر مطلق، به انسان اطمینان و امنیت می بخشد، فردی که به قدرت و ربوبیت خداوند باور دارد در تصمیم گیری های دشوار کمتر دچار اضطراب و تردید می شود، زیرا احساس می کند نیرویی برتر بر سرنوشت او را هدایت می کند و او تنها نیست.^۲

امام صادق علیه السلام در حدیثی می فرماید: « مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبْ ، وَمَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَم : کسی که بر خدا توکل کند شکست نمی خورد و هر که به خدا پناه برد مغلوب نمی شود. »^۳

ب) ایمان به توحید افعالی و نقش اسباب

توکل جز با شناخت این حقیقت کامل نمی شود که خداوند، فاعل حقیقی همه چیز است و جز او همه اسباب مسخرند و تأثیری ندارند مگر به اذن و مشیت او، پس هرکسی این حقیقت را بشناسد، دلش به ربوبیت خدا آرام می گیرد و هنگام نبود اسباب، قلبش دچار اضطراب نمی شود. فیض کاشانی در این عبارت، ایمان به توحید افعالی را بنیان شناختی توکل در تصمیم گیری ها معرفی می کند و در عین حال تصریح دارد که اسباب نیز بی

۱- غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۴، ص ۲۵۳، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۷ ق

۲- شعاری نژاد، علی اکبر، روانشناسی دین، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۲، ص ۱۴۹.

۳- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۶۶، نشر دار الکتب الاسلامیه، تهران، چاپ پنجم ۱۳۶۵ ش

یکی از دغدغه‌های اساسی در فهم توکل این است که «توکل» را به صورت سلبی و منفعلانه، یعنی «ترک تلاش و اسباب» تفسیر کنند. فیض کاشانی در المحجۃ البیضاء ضمن تأیید قوام توکل بر ایمان و اعتماد به خدا بارها تصریح می‌کنند که توکل به هیچ وجه با استفاده از اسباب، تدبیر و عقلانیت تعارض ندارد؛ بلکه واقعیت توکل، هم زیستی تلاش مجاهدانه و اطمینان قلبی به پروردگار است.^۱

کسی که توکل دارد به این معنا نیست که از کار و تلاش چشم بپوشد، بلکه او ابتدا «اسباب را به کار می‌گیرد» و سپس «نتیجه را به خدای قادر و اگذار می‌کند». فیض کاشانی به نقد گونه‌ای از توکل نادرست می‌پردازد که افراد را به کناره‌گیری از تلاش و انفعال می‌کشاند؛ او آن را مغایر با روح توحیدیمی داند. در مقابل، توکل حقیقی، اظهار تسلیم قلبی همراه با مسئولیت‌پذیری عملی است. و در تبیین کاربردی، اشاره مب کند که «اسباب ابزار تحقق اراده الهی در عالم خلق هستند» بنابراین اهتمام به اسباب، نه تنها خلاف توکل نیست، بلکه مقدمه‌ای برای تحقق مشیت الهی به وسیله انسان است.^۲

د) پایبندی به اخلاق اسلامی در تصمیم‌گیری‌ها

توکل بر خدا نه تنها به معنای اعتماد قلبی بر اوست، بلکه لازمه اش رعایت ارزش‌های اخلاقی در عمل است. کسی که بر خدا اعتماد دارد، در تصمیم‌گیری‌های خود به هیچ وجه به دروغ، خیانت یا ظلم متوسل نمی‌شود؛ زیرا می‌داند که روزی و نتیجه در دست خداست. پایبندی به اخلاق در تصمیم‌گیری، نشانه ایمان و توکل حقیقی است.^۳

ایمان به خدا و توکل، موجب می‌شود فرد در تصمیم‌گیری‌ها به اصول اخلاقی پایبند بماند؛ زیرا باور به نظارت الهی و مسئولیت در برابر خدا، مانع رفتارهای سودجویانه و غیر اخلاقی می‌گردد. مدیری که به توکل معتقد باشد، نمی‌تواند تصمیمی بگیرد که با عدالت یا حقوق کارکنان در تضاد باشد.^۴

۱- راه روشن، ج ۷، ص ۴۰۹-۴۰۷.

۲- همان.

۳- مصباح یزدی، اخلاق اسلامی، ص ۲۴۷-۲۵۰.

۴- شعاری نژاد، علی اکبر، روانشناسی تربیتی، تهران، امیر کبیر، ص ۲۶۰-۲۵۸، ۱۳۸۶.

توکل در مدیریت اسلامی تنها اتکال قلبی بر خدا نیست، بلکه پایبندی عملی به ارزشهای اخلاقی نظیر صداقت، عدالت و امانت داری در فرایند تصمیم گیری را نیز در بر می گیرد؛ چرا که تصمیم فاقد اخلاق با روح توکل سازگار نیست.^۱

مؤمن متوکل به سبب اعتمادش بر خداوند هرگز برای رسیدن به هدف خود به وسایل نامشروع و غیر اخلاقی متوسل نمی شود؛ زیرا می داند که خداوند رازق و مدبر است. بنابراین در تصمیم های فردی و اجتماعی، اساس کار او بر صدق و امانت استوار می گردد.^۲

یکی از آثار توکل، استقامت و ثبات قدم است؛ زیرا متوکل یقین دارد که نتیجه هرکار به مشیت الهی بستگی دارد. پس در تصمیم گیری ها از وسوسه های ناحق و بی اخلاقی پرهیز می کند و به وظیفه شرعی و اخلاقی خویش پایبند می ماند.^۳

همچنین توکل در روابط اجتماعی نیز خود را در قالب عدالت، رعایت حقوق دیگران و پرهیز از ظلم نشان می دهد. مدیری که به خدا توکل دارد، نه از ترس شکست به دروغ و نیرنگ پناه می برد و نه برای پیروزی، عدالت را فدا می کند.^۴

حدیثی در این مورد از پیامبر گرامی اسلام (ص) بیان شده است: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ كَفَى: هرکس بر خدا توکل کند او را کافی است» این حدیث نشان می دهد که توکل حقیقی انسان را از نیاز به ابزار غیر اخلاقی در تصمیم گیری ها بی نیاز می کند.^۵

بنابراین، ابعاد رفتاری توکل در تصمیم گیری مدیریتی عبارتند از: عقلانیت و مشورت، رعایت اخلاق و تلاش و بهره گیری از اسباب، قاطعیت و ثبات قدم و رضایت به نتیجه الهی. این ابعاد نشان می دهند که توکل در مدیریت اسلامی نه به معنای انفعال، بلکه به معنای تلفیق عقل و تدبیر با ایمان و اخلاق است.

این بعد (بعد رفتاری) نمود بیرونی توکل در عمل مدیریتی است.

۱-مقیمی، سید محمد، اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، تهران سمت ۱۳۸۵.

۲-مظفر، محمد رضا، اخلاق اسلامی، قم، انتشارات دار العلم ۱۳۷۰ ش ص ۹۹-۱۰۲.

۳-همان، ص ۱۴۸-۱۴۷.

۴-همان، ص ۱۵۲-۱۵۰.

۵-مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۱۳۸.

نتیجه گیری

توکل در مدیریت اسلامی صرفاً یک باور ذهنی نیست، بلکه فرایندی چند لایه است که از سطح شناختی آغاز می شود، درعاطفه استمرار می یابد و نهایتاً در رفتار متجلی می گردد. این پژوهش با هدف تبیین ابعاد مختلف توکل در فرایند تصمیم گیری مدیریتی از منظر منابع اسلامی و روانشناسی و اخلاق اسلامی انجام شد. نتایج حاصله از این مقاله نشان داد که توکل صرفاً، مفهومی فردی و عبادی نیست، بلکه می تواند در سطح مدیریت و تصمیم گیری های سازمانی به عنوان یک راهبرد کلان و سازنده نقش آفرین باشد. در بعد شناختی، توکل بر پایه باورهای بنیادی دینی استوار است؛ یعنی ایمان به ربوبیت و قدرت مطلق خداوند، اعتقاد به توحید افعالی و نقش اسباب، و باور به وعده های الهی و نصرت و روزی. همچنین نگاه عقلانی - ایمانی به فرایند تصمیم گیری موجب می شود که مدیران ضمن اعتقاد به خداوند، واقعیت های محیطی و الزامات عقلانی را نادیده نگیرند. در بعد عاطفی توکل باعث آرامش روانی و اطمینان قلبی مدیران می شود. این حالت موجب امیدواری و اعتماد به نتیجه تصمیم ها، کاهش اضطراب و نگرانی، شجاعت و پایداری در برابر مشکلات و نیز رضایت و تسلیم در برابر مشیت الهی است. چنین ویژگی هایی سبب می شود که تصمیم گیرندگان از فضای پر تنش مدیریتی، ثبات روانی و روحی بیشتری داشته باشند.

همچنین در بعد رفتاری، توکل به معنای ترک تلاش نیست، بلکه با عقلانیت و تدبیر همراه است. مدیر متوکل ضمن بهره گیری از عقل، تجربه، مشورت و ابزارهای مشروع، تصمیم گیری می کند. همچنین پایبندی به اخلاق اسلامی (صداقت، عدالت، پرهیز از ظلم و خیانت) و قاطعیت و ثبات قدم در اجرای تصمیم ها از پیامدهای رفتاری توکل است. افزون بر آن، استفاده از اسباب طبیعی و اجتماعی همراه با اعتماد قلبی به خداوند، تجلی عینی توکل در مدیریت اسلامی محسوب می شود. در نتیجه می توان گفت توکل تعادلی میان عقلانیت و ایمان ایجاد می کند و مدیران متوکل از آرامش و اعتماد به نفس بیشتری در شرایط بحرانی برخوردارند و تصمیم گیری توأم با توکل هم اخلاقی است و هم کارآمد. و همچنین نظام مدیریت اسلامی با تأکید بر توکل، الگویی متفاوت و متمایز از مدیریت سکولار ارائه می دهد که در آن عقل و تجربه و تدبیر در کنار ایمان و اعتماد به خدا به کار گرفته می شود.

منابع

قرآن

۱- ابن منظور، محمد ابن مکرم بن علی الانصاری، لسان العرب، بیروت، نشر دار صادر، ۱۴۱۴ق.

- ۲- ابن سینا ، ابو علی حسین بن عبدالله ، النجاه ، قم ، منشورات المكتبة المرعشيه ، ۱۴۰۵ ق .
- ۳- آمدي ، ابالفتح عبد الواحد بن محمد تمیمی ، غرر الحکم ودرر الکلم ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، تهران، ۱۳۷۸ش
- ۴- الوانی، سید مهدی، تصمیم گیری و تعیین خط مشی دولتی ، نشر مرکز آموزش مدیریت دولتی تهران ۱۳۸۵ش .
- ۵- امیری ، سید رضا ، جعفری، عباس ، مدیریت اسلامی ، انتشارات راه دان ، چاپ دهم ۱۳۹۰ ش
- ۶- پسندیده ،عباس ،شادکامی از دیدگاه اسلام وروانشناسی مثبت گرا ، قم ،مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث ، ۱۳۹۲ش.
- ۷- ترمذی ، محمد بن عیسی ،الجوامع الصحیح (سنن ترمذی) ، بیروت ،دار احیاء التراث العربی ، ۱۴۰۷ق.
- ۸- جوادی آملی ،عبدالله ، اخلاق در قران ، قم ، مرکز نشر اسراء ، ۱۳۸۱ش.
- ۹- حر عاملی ،محمد بن حسن ، وسائل الشیعه ، قم ،مؤسسه آل البيت ، ۱۴۰۹ ق .
- ۱۰- خمینی ، روح الله ، شرح حدیث جنود عقل و جهل ، تهران ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۷۸ش.
- ۱۱- ده خدا ،علی اکبر ، لغت نامه ، دانشگاه تهران ، مؤسسه لغت نامه دهخدا ، چاپ دوم ۱۳۷۷ش.
- ۱۲- زارعی متین ،حسن ،کاویانی ،محمد کاظم ، شاخص های رفتاری توکل وتأثیر آن بر عوامل باز دارنده رفتاری تصمیم گیری مدیران ، نشریه فرهنگ مدیریت ، شماره ۴.
- ۱۳- سید رضی ، ابو الحسن محمد بن حسین بن موسی موسوی بغدادی ، نهج البلاغه ، قم انتشارات هجرت ، چاپ پنجم ، ۱۳۸۷ش
- ۱۴- شجاعی ، محمد صادق ، توکل به خدا ؛راهی به سوی حرمت خود وسلامت روان ، قم ،مؤسسه آموزشی وپرورسی امام خمینی (ره) چاپ سوم ، ۱۳۸۷ش
- ۱۵- شعاری نژاد ،علی اکبر، روانشناسی تربیتی ، تهران ، نشر امیر کبیر ، ۱۳۸۶ش.

- ۱۶- غزالی ، ابو حامد محمد بن محمد ،احیاء علوم الدین ، بیروت ، دار المعرفه ، ۱۴۱۷ق.
- ۱۷- فاضل ،خلیل الله ، سیاست گذاری و تصمیم گیری در نظام رهبری ومديريت اسلامي از دیدگاه عقل ووحی ،فصلنامه فرایند مدیریت توسعه ،دوره ۶،شماره ۴.
- ۱۸- فیروز آبادی ، ابو طاهر مجد الدین محمد بن یعقوب بن محمد، قاموس المحيط ، بیروت ،مؤسسه الرساله،۱۴۲۶ق.
- ۱۹- فیض کاشانی ، ملا محسن ، المحجه البيضاء فی تهذيب الاحیاء ،قم ،نشر اسلامي ، ۱۴۰۹ ق .
- ۲۰- ----- راه روشن ترجمه فارسی المحجه البيضاء فی تهذيب الاحیاء،قم ،نشر اسلامي ۱۴۰۹ق.
- ۲۱- کریمی ، یوسف ، روانشناسی دین ،تهران ، انتشارات سمت، ۱۳۸۸ش .
- ۲۲- کلینی ،محمد بن یعقوب ، اصول کافی ، تهران ،نشر دار الکتب الاسلامیه ، ۱۳۶۵ش.
- ۲۳- مجلسی ، محمد باقر ، بحار الانوار ،تهران ، نشر دار الکتب الاسلامیه،۱۳۶۰ش.
- ۲۴- مصباح یزدی ،محمد تقی،اخلاق اسلامي،تهران،سازمان مطالعه وتدوين کتب علوم انسانی،۱۳۹۸.
- ۲۵- -----مجموعه مقالات نگرشی بر مدیریت اسلامي ، مرکز آموزشی مدیریت دولتی .
- ۲۶- مطهری ،مرتضی ، پیرامون انقلاب اسلامي ، تهران ،نشر صدرا ،چاپ هفتم ۱۳۷۰ش.
- ۲۷- مظفر ، محمد رضا ، اخلاق اسلامي ، تهران ،نشر دار الکتب الاسلامیه ،۱۳۷۶ش.
- ۲۸- معین ،محمد ،فرهنگ فارسی ، تهران ،نشر امیر کبیر ، چاپ نهم ، ۱۳۸۷ش.
- ۲۹- مقیمی ،سید مهدی، الوانی ، سید مهدی ،انتشارات سمت . ۱۳۸۵ش.
- ۳۰- ----- ،سید محمد ، اصول ومبانی مدیریت از دیدگاه اسلام ، تهران ، انتشارات راه دان ۱۴۰۳ش.
- ۲۹- نراقی ، ملا احمد ، معراج السعاده ، قم ، نشر اسلامي ،۱۳۷۴ش.